

ОФІЦЕРСТВО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У 1917 р.

(СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД, ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ, ФАХОВА ПІДГОТОВКА)

Багато в чому хід революційних подій в Росії у 1917 р. визначався позицією армії. Військо завжди виступало оборонцем держави не тільки від ворога зовнішнього, але й слугувало стабілізуючим чинником державного ладу, відіграло роль державно-зберігаючої сили. Саме від нього багато в чому залежала доля Російської держави. Здатність армії виконувати покладені на неї обов'язки в першу чергу обумовлювалася спроможністю до цього її організуючого ядра – командного складу. Тому стан офіцерського корпусу в усі часи був визначальним у загальній характеристиці збройних сил. Автор вважає слушною думку відомого військового історика генерала В. Чернав'їна, що вивчення офіцерського корпусу російської армії часів Першої світової (Великої) війни дає ключ до розуміння багатьох тогочасних подій і процесів. «Розібратися у питанні, як змінювався офіцерський склад російської армії протягом світової війни і з яких елементів він складався наприкінці її, буде дуже корисно. Без цього важко зрозуміти багато явищ як цієї війни, так і, особливо, наступного періоду»¹, – стверджував він. Поділяючи точку зору генерала В. Чернав'їна, автор статті зробив спробу визначити основні зрушення у складі офіцерського корпусу російської армії станом на 1917 рік.

Велика війна перевершила за масштабами усі попередні війни в історії людства. Вона характеризувалася небаченим за розмахом розгортанням армій, використанням новітніх засобів ведення війни, колосальними людськими втратами. Корпус російських офіцерів прийняв на себе нищівний удар противника на початку війни і вже на кінець 1915 р. був майже винищений. Фахово підготовлених, вихованих на традиціях державності кадрових офіцерів заступили не обтяжені знанням військової справи і не готові в моральному плані до тягот армійської служби прапорщики військового часу, серед яких було багато випадкового елемента. Перш за все це позначилося на соціальному обличчі офіцерського корпусу, яке все більше почали визначати офіцери воєнного часу.

Брак відповідних архівних документів дозволяє простежити динаміку змін соціального складу офіцерів на кінець 1917 р. лише у загальних рисах. Головні тенденції змін дає аналіз даних щорічних звітів до Головного управління військово-учбових закладів (ГУВУЗ) військових (піхотних), кавалерійських та козачих училищ, представлених в табл. №1.

Роки Станове походження	1914		1915		1916	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Діти потомствених дворян	1 154	19,78	1 072	13,64	1 037	9,73
Діти особистих дворян	1 348	23,10	567	7,64	625	5,87
Діти осіб духовного звання	180	3,08	985	13,27	956	8,97
Діти почесних громадян	659	11,29	1 033	13,92	1 082	10,15
Діти купців	986	16,91	347	4,68	233	2,19
Діти міщан			1 371	18,47	2 256	21,17
Діти селян	951	16,29	1 435	19,34	3 686	34,59
Діти козаків	540	9,26	661	8,91	777	7,29
Діти іноземних підданих	17	0,29	10	0,13	4	0,04
РАЗОМ	5 835	100,00	7 421	100,00	10 656	100,00

* В таблицю не включені дані про пахів спеціальних класів Пажеського корпусу, які були виключно дітьми потомствених дворян. На 1 січня 1914 р. – 79 осіб, 1915 р. – 129, 1916 р. – 112³.

Дані таблиці свідчать, що за 1914–1916 рр. кількість потомствених дворян серед юнкерів майже не змінилася. Тоді як їх частка у загальному складі юнкерів істотно зменшилася – з 19,78% до 9,73%. Діти особистих дворян, що були не дворянами, а почесними громадянами, у 1914 р. становили 23,10%, у 1916 р. – лише 5,87% юнкерів. Відбулося значне кількісне зростання дітей священників та почесних громадян. Дані про вихідців з купців та міщан у зведеннях ГУВУЗ за 1914 р. подавалися в одній графі. Наступного року, коли кількість юнкерів з міщан значно зросла, їх було виділено в окрему соціальну групу. Як видно з таблиці, молодь з міського податного стану масово пішла до військово-учбових закладів. Найбільше у загальній кількості юнкерів виросла частка селянства – з 16,29% до 34,59%. Тобто, кожен третій офіцер, випущений з військових училищ, походив з селян. Дані табл. № 1 демонструють сталу тенденцію до зростання серед юнкерів (а відповідно і офіцерів) вихідців з міщан та селян. У 1915 р. вони становили 37,8%, у 1916 р. – 55,76%, на середину 1916 р. – 60%. Відповідно частка потомствених дворян зменшилася до 9%⁴.

Ретельний аналіз матеріалів ГУВУЗ надає можливість визначити особливості процесу станових змін у перемінному складі училищ відповідно до їхньої спеціалізації та статусу. В табл. № 2^{5#} представлені дані річних звітів про

[#] Див. табл. № 2 у додатках до збірника.

соціальний склад військових (піхотних) училищ. Аналізуючи їх, бачимо деяке тимчасове зростання серед юнкерів числа потомствених дворян, що спостерігалось лише у цих чотирьох периферійних училищах на 1 січня 1915 р. Пояснити подібне можна хвилею патріотичного ентузіазму, що охопила усі верстви населення Росії після оголошення війни. Також простежується зростання числа селян, які в окремих училищах складали до половини юнкерів.

Найбільш відчутне зменшення числа потомствених дворян серед юнкерів спостерігалось в училищах першого роду, які зазвичай комплектувалися майже виключно випускниками кадетських корпусів. Динаміка змін у соціальному складі юнкерів Олександрівського (Москва) та Павловського (Петроград) училищ представлена в табл. № 3.

Таблиця № 3⁶.

Училища Станове Роки походження	Олександрівське				Павловське			
	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916
Діти потомствених дворян	<u>394</u> 65,02	<u>264</u> 43,85	<u>79</u> 9,39	<u>106</u> 6,83	<u>248</u> 53,68	<u>167</u> 36,30	<u>97</u> 19,48	<u>57</u> 7,87
Діти особистих дворян	<u>176</u> 29,04	<u>288</u> 47,84	<u>82</u> 9,75	<u>23</u> 1,49	<u>196</u> 42,42	<u>278</u> 60,44	<u>94</u> 18,88	<u>132</u> 18,23
Діти осіб духовного звання	<u>10</u> 1,65	<u>13</u> 2,16	<u>114</u> 13,56	<u>232</u> 14,96	<u>7</u> 1,51	<u>7</u> 1,52	<u>52</u> 10,44	<u>50</u> 6,90
Діти почесних громадян	—	—	<u>151</u> 17,95	<u>180</u> 11,61	<u>1</u> 0,22	—	<u>72</u> 14,46	<u>125</u> 17,27
Діти купців	—	<u>3</u> 0,50	<u>41</u> 2,64	<u>8</u> 1,77	<u>2</u> 0,43		<u>18</u> 3,61	<u>18</u> 2,49
Діти міщан			<u>205</u> 24,38	<u>397</u> 25,60	—	<u>5</u> 1,09	<u>74</u> 14,86	<u>150</u> 20,72
Діти селян	—	—	<u>163</u> 19,38	<u>570</u> 36,75	—	—	<u>80</u> 16,06	<u>188</u> 25,97
Діти козаків	<u>21</u> 3,46	<u>24</u> 3,99	<u>7</u> 0,83	<u>1</u> 0,06	<u>7</u> 1,52	<u>3</u> 0,65	<u>7</u> 1,41	<u>4</u> 0,55
Діти іноземних підданих	<u>5</u> 0,83	<u>10</u> 1,66	—	<u>1</u> 0,06	<u>1</u> 0,22	—	<u>4</u> 0,80	—
РАЗОМ	<u>606</u> 100	<u>602</u> 100	<u>841</u> 100	<u>1551</u> 100	<u>462</u> 100	<u>460</u> 100	<u>498</u> 100	<u>724</u> 100

З таблиці видно, що з початком війни привілейовані військово-учбові заклади втратили статус елітарних і перетворилися на звичайні військові училища в яких загальний відсоток дітей потомствених дворян на 1 січня 1916 р. дорівнював за нашими підрахунками близько 7%.

Водночас із зменшенням частки дворян в усіх, без винятку, училищах зростає частка вихідців з міщан та селян. На 1 січня 1916 р. вони складали 63% юнкерів військових (піхотних) училищ. Таким чином, тенденція до зменшення частки осіб дворянського походження серед юнкерів військових училищ і від

повідного зростання вихідців з міщан та селян, яка була започаткована до війни, у воєнні роки набула стрімкого і незворотного характеру.

Значний відсоток дворянства зберігався під час війни лише серед юнкерів кавалерійських училищ. Це видно з даних про соціальний склад юнкерів кавалерійських училищ, наведених у табл. № 4*. Офіцери кавалерії у переважній більшості належали до заможних верств населення, а гвардійської кавалерії – були вихідцями виключно з шляхетних дворянських родин. Частка дітей дворян у кавалерійських училищах у 1916 р. коливалася в межах від 47,29% (Єлисаветградське) до 31,29% (Тверське), тоді як у піхотних вона становила від 15,55% у 2-у Київському (Миколаївському)⁸ до 0,22% у Чугуївському.

Оскільки курс навчання в кавалерійських училищах складав 8–12 місяців, а у піхотних – лише 4; офіцерів кавалерії готувало 3 училища, а піхоти – 13; штати юнкерів в кавалерійських училищах були значно меншими у порівнянні з піхотними, то стає зрозумілим, що дворянство у загальному щорічному складі поповнення офіцерського корпусу вихованцями військових училищ складало ще меншу частину, ніж це представлено у табл. № 1, а вихідців з міщан та селян було відповідно більше.

На цей висновок не можуть істотно вплинути дані по двох козачих училищах, представлені в табл. № 5, оскільки контингент останніх складався переважно з козаків.

Таблиця № 5⁹.

Училища	Новочеркаське				Оренбурзьке			
	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916
Станове походження								
Роки								
Діти потомствених дворян	<u>1</u> 0,53	<u>35</u> 18,62	–	<u>38</u> 9,24	<u>2</u> 1,67	–	–	–
Діти особистих дворян	<u>62</u> 32,98	12 6,38	–	<u>8</u> 1,95	<u>28</u> 23,33	–	–	–
Діти осіб духовного звання	<u>7</u> 3,72	<u>7</u> 3,72	–	<u>8</u> 1,95	<u>2</u> 1,67	–	–	–
Діти почесних громадян	<u>4</u> 2,13	–	–	–	–	–	–	–
Діти купців	–	<u>–2</u> 1,07	<u>1</u> 0,32	–	–	–	–	–
Діти міщан	–	–	–	–	–	–	–	–
Діти селян	–	–	–	–	–	–	–	–
Діти козаків	<u>114</u> 60,64	<u>132</u> 70,21	<u>309</u> 99,68	<u>357</u> 86,86	<u>88</u> 73,33	<u>118</u> 100	<u>131</u> 100	<u>150</u> 100
Діти іноземних громадян	–	–	–	–	–	–	–	–
РАЗОМ	<u>188</u> 100	<u>188</u> 100	<u>310</u> 100	<u>411</u> 100	<u>120</u> 100	<u>118</u> 100	<u>131</u> 100	<u>150</u> 100

* Див. табл. № 4 у додатках до збірника.

Офіцерський склад Військово-морського флоту, на думку деяких дослідників, не зазнав істотних змін в ході війни і в основному зберігся в довоєнному, переважно дворянському вигляді. Вони пояснювали це тривалим періодом підготовки морських офіцерів і незначними втратами в ході бойових дій¹⁰. Автор не поділяє такої думки. За роки війни командний склад флоту зріс більш ніж на 5 тис. осіб, або у 2,6 рази. Тільки протягом одного 1917 р. він збільшився з 6 195 осіб (279 адміралів і генералів та 5 916 офіцерів) до 8 371 особи.

Значне збільшення чисельності офіцерського корпусу флоту призвело, як і в армії, до істотної зміни соціального обличчя командного складу. Так, на основі даних про соціальний склад гардемаринів Морського інженерного училища на 1 січня 1915 р., наведених в табл. № 6, можна зробити висновок про тотожність процесів, що проходили в середовищі як армійських, так і морських офіцерів в роки війни.

Таблиця № 6¹¹.

Станове походження	Кількість	%
Діти дворян	12	6,42
Діти офіцерів і чиновників	51	27,28
Діти осіб духовного звання	4	2,14
Діти почесних громадян	23	12,30
Діти купців	3	1,60
Діти міщан	38	20,32
Діти селян	43	23,00
Діти нижніх чинів	4	2,14
Діти артистів імператорських театрів	2	1,07
Діти ремісників	3	1,60
Діти придворних службовців	1	0,53
Діти болгарських підданих	3	1,60
РАЗОМ	187	100,00

Разом з Морським корпусом і Морським інженерним училищем, що практично не скоротили термін навчання, командні кадри для флоту в роки війни готували Курси для гардемаринів флоту з морської та Курси для гардемаринів флоту з механічної частин (термін навчання 5 місяців), Тимчасові окремі гардемаринські класи та Школа прапорщиків флоту (ці військово-учбові заклади комплектувалися з осіб, які закінчили морехідні училища та училища судових механіків торгового флоту; курс навчання у них складав 4 місяці), Школа прапорщиків по адміралтейству (для виконання офіцерських обов'язків на березі, що не вимагало спеціальних морських знань; курс навчання 4 місяці), курси при Школі прапорщиків флоту для підготовки офіцерів-спеціалістів по двигунах внутрішнього згорання (курс навчання 4–5 місяців). Контингент вихованців цих закладів багато в чому був схожий з вихованцями військових училищ шкіл прапорщиків, що також сприяло зміні соціального обличчя офіцерського складу флоту Росії.

Узагальнюючих відомостей про соціальне походження юнкерів шкіл прапорщиків не існує. Проте, на основі даних про окремі контингенти вихованців шкіл можна скласти певне уявлення про соціальний склад юнкерів в цілому.

Школи Станове Роки походження	1-а Житомирська				2-а Житомирська			
	грудень 1916 р.		січень 1917 р.		грудень 1916 р.		січень 1917 р.	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Діти потомствених дворян	56	4,58	37	4,77	12	2,03	9	1,28
Діти особистих дворян	6	0,49	8	1,03	25	4,22	9	1,28
Діти почесних громадян	101	8,26	64	8,26	12	2,03	13	1,85
Діти осіб духовного звання	–	–	–	–	27	4,56	19	2,71
Діти купців	–	–	7	0,90	2	0,34	4	0,57
Чинovníки	–	–	–	–	–	–	17	2,42
Діти чинovníків	–	–	–	–	19	3,21	20	2,85
Діти міщан	310	25,35	186	24,00	143	24,15	154	21,94
Діти селян	750	61,32	462	59,62	332	56,08	457	65,10
Діти козаків	–	–	11	1,42	20	3,38	–	–
РАЗОМ	1223	100	775	100	592	100	702	100

Дані про соціальний склад юнкерів 1-ї та 2-ї Житомирських шкіл прапорщиків, представлені в табл. № 7, свідчать, що діти потомствених дворян становили у грудні 1916 р. 4,58% (56 осіб) та 2,03% (12 осіб) загального складу юнкерів, а у січні 1917 р. – відповідно 4,77% (37 осіб) та 1,28% (9 осіб). Тоді як вихідці з міщан та селян сягали у грудні 1916 р. 86,67% (1060 осіб) і 80,23% (457 осіб), а на січень 1917 р. – 83,62 (648 осіб) та 87,04 (611 осіб) відповідно.

Подібне співвідношення соціальних верств серед юнкерів було характерним в усі періоди навчання для більшості шкіл прапорщиків піхоти. Це підтверджують наведені в табл. № 8 дані про станове походження юнкерів 4-ї Чистопольської та Саратовської шкіл прапорщиків.

Таблиця 8¹³.

Станове походження	Школи Рік	4-а Чистопольська		Саратовська	
		к в і т е н ь 1916 р.		ч е р в е н ь 1916 р.	
		кількість	%	кількість	%
Діти дворян		26	5,20	21	3,97
Діти міщан		163	32,60	177	33,46
Діти селян		311	62,20	331	62,57
РАЗОМ		500	100,00	529	100,00

Як видно з таблиці, контингент цих шкіл мав ряд особливостей. Він складався лише з дворян, міщан та селян. Це призвело до зростання частки вихідців з міщан та селян у загальному складі юнкерів 4-ї Чистопольської школи до 94,80% та Саратовської школи до 96,03%. Діти потомствених та особистих дворян у звіті помилково віднесені до однієї станової групи. Тому юнкерів-дворян було менше, ніж наведено у таблиці в графі «діти дворян».

Дещо відмінним був соціальний склад вихованців шкіл прапорщиків, що комплектувалися студентами вищих учбових закладів. Спочатку студенти проходили учбову команду у «студентських батальйонах» в Царицині та Нижньому Новгороді і тільки після цього їх зараховували до шкіл прапорщиків. Загалом на травень 1917 р. з числа студентів було підготовлено 7 429 офіцерів¹⁴. Комплектування студентами перемінного складу шкіл прапорщиків тривало і влітку 1917 р. Виходячи з того, що рівень освіти певною мірою був показником належності до вищих соціальних верств, частка дворянства серед студентів – вихованців усіх видів військово-учбових закладів, була найвищою. Проте незначна кількість офіцерів, підготовлених з студентів, в цілому не вплинула на загальну картину соціального складу випускників шкіл прапорщиків.

Всезростаюче проникнення в офіцерське середовище недворянських елементів непокоїло царський уряд і командування. Після перевірки запасних частин Московського військового округу в грудні 1915 р. генерал для доручень при військовому міністрі О. Адлерберг дійшов вкрай невтішного висновку щодо офіцерського складу частин: «Більшість прапорщиків складається з конче небажаних для офіцерського середовища елементів. Серед них були з чорноробів, слюсарів, мулярів, натирачів підлоги та буфетників». Ознайомившись із висновками генерала, Микола II підкреслив цитовані рядки доповіді та наклав резолюцію: «На це необхідно звернути серйозну увагу»¹⁵. Доповідь генерала О. Адлербега була розіслана в усі військові округи для виправлення вказаних недоліків. На виконання «височайшого повеління» та з метою стримати соціальне переродження офіцерського корпусу 31 січня 1916 р. був виданий наказ № 162 про призов на військову службу студентів вищих навчальних закладів. Трохи згодом, в травні 1916 р. військовий міністр Д. Шувалов віддав наказ «не допускати прийому до шкіл прапорщиків осіб, які не відповідають вимогам офіцерської служби за родом їхніх занять до служби»¹⁶.

Відповідно з'явилися численні накази та розпорядження командувачів фронтів, армій та військових округів, які вимагали більш суворого відбору кандидатів для навчання у школах прапорщиків. У наказі № 1118 головнокомандувача Західного фронту генерала О. Еверта від 30 грудня 1916 р., зазначалося, що до шкіл прапорщиків не могли бути командированими особи, які «належать за родом своєї діяльності до вкрай небажаного для офіцерського середовища елементу, як-то: чорноробів, слюсарів, мулярів, буфетників, лакеїв і т. і.»¹⁷. Подібний характер мав і наказ командувача Іркутського військового округу генерала Я. Шкінського від 3 січня 1917 р.: «До шкіл підготовки прапорщиків не можуть бути відряджені чорнороби, слюсарі, муляри, буфетники, лакеї і т. і.»¹⁸. Звернемо увагу на датування цитованих документів. Минув рік від часу першої згадки про необхідність ретельного відбору кандидатів на офіцерський чин. Проте не змінилися ні зміст, ні стилістика документів. Зрозуміло, що досягати

«класової чистоти» офіцерського корпусу було неможливо, оскільки підготовка офіцерів, з огляду на її масштабність, не могла базуватися лише на «бажаному для офіцерського середовища елементі».

Офіцерський корпус дедалі більше втрачав не тільки становий характер, а й корпоративний дух. Влучну характеристику офіцерам 121-ї піхотної дивізії, яку можна віднести до офіцерського корпусу в цілому, дав у липні 1917 р. командир 37-го армійського корпусу генерал М. Сулькевич у рапорті командувачу 5-ї армії Північного фронту генералу Ю. Данилову, коли писав, що «... склад офіцерів... – це механічна суміш осіб, одягнених в офіцерську форму, осіб різної освіти, походження, підготовки, без взаємного зв'язку, для яких полк – постійний двір»¹⁹. Оцінки, дані офіцерського корпусу часів війни генералами А. Денікіним, П. Врангелем, О. Верховським, Є. Мартиновим та іншими в цілому відповідають наведеній характеристиці²⁰.

На думку багатьох генералів, молоде поповнення офіцерського корпусу за походженням, освітою, вихованням та моральними якостями було неспроможне виконувати офіцерські обов'язки на належному рівні. «Кадрових офіцерів у частинах збереглася вельми незначна кількість, – зазначав у травні 1917 р. командир 1-го армійського корпусу (1-а армія, Північний фронт) генерал О. Лукомський, – а прапорщики, і взагалі молоді офіцери, в більшості випадків не є за своїм вихованням і освітою таким елементом, який може бути авторитетом для солдатів, і, на жаль, багато з них з легкодухості і особистих вигод заграють із солдатами, справляючи лише негативний вплив на останніх»²¹.

Такої ж думки був і командир 11-го армійського корпусу (8-а армія, Південно-Західний фронт) генерал К. Гільчевський. Він, зокрема, зазначав: «Багато офіцерів не на висоті свого становища, вони погані помічники командирів рот і батальйонів по впровадженню дисципліни»²². Генерал В. Селівачов з гіркотою змушений був визнати, що «деструктивні» процеси зачепили командний склад гвардійських частин. 8 березня 1917 р. він записав в особистому щоденнику: «Навіть гвардія не має стійкого, надійного кадру старих офіцерів, не кажучи вже про армію, яка суцільно складається із третього стану – візників, пічників і т. і.»²³.

Таким чином, кількісні і станові зміни офіцерського корпусу російської армії за роки війни призвели до остаточної втрати ним корпоративної єдності, згуртованості і перетворили його на конгломерат усіх класів та прошарків суспільства.

Радянські дослідники були майже однотайними у думці, що за роки війни значне кількісне зростання офіцерського корпусу супроводжувалося його певним соціальним оновленням, але водночас свідомо обмежували масштаби цього процесу. Як водиться, методологічною основою таких поглядів була оцінка соціальних зрушень у складі офіцераства ідеолога соціалістичної революції В. Леніна. «Поразки, – писав він у «Листах здалека», – розлютили армію, винищили у величезних розмірах її старий командний склад зашкарублого–дворянського і особливо гнилого чиновницького характеру, замінили його молодим, свіжим, переважно буржуазним, різночинським, дрібнобуржуазним»²⁴. Дійсно, офіцерські чини під час війни стали масовими, а внаслідок цього – доступними. Офіцерство, як соціально–професійна категорія, втратило попередній, здебільшого дворянський характер, масово поповнилося вихідцями з міщан та селян.

Радянська історіографія уникала питання про зміни у соціальному складі офіцерського корпусу, оприлюднені результати яких могли звести нанівець по-туги зобразити його «дворянським» чи «буржуазно-поміщицьким». Вона вда-валася до загальних, здебільшого політизованих в душі ленінських настанов характеристик і висновків. У найбільш концентрованому вигляді таку позицію виклав Ю. Петров: «Офіцерський корпус старої російської армії ... комплек-тувався з представників панівних класів – поміщиків та буржуазії», і лише у зв'язку із значним збільшенням чисельності корпусу до його середовища отримали «деякий доступ» представники демократичних елементів²⁵. Подібні оцін-ки були притаманні переважній більшості праць з військової проблематики.

Лише поодинокі дослідники наближалися впритул до об'єктивної оцінки результатів соціального оновлення офіцерського корпусу. Наслідки соціаль-них зрушень у складі офіцерства у 1914–1917 рр. шляхом аналізу джерел його поповнення підсумував Л. Протасов. Відзначаючи зменшення у поповненні офіцерського корпусу випускників військових та спеціальних училищ та одно-часне збільшення випускників шкіл прапорщиків, а також нижніх чинів, яким був наданий чин прапорщика поза військово-учбовими закладами, він зробив висновок, що за роки війни відсоток дворянства в офіцерському корпусі скоротився принаймні вдвічі і в його складі значно посилювався демократичний елемент²⁶.

Інший дослідник О. Іовлев вважав, що «більшість прапорщиків (близько 80%) за соціальним походженням належали до середньої і дрібної буржуазії та інтелігенції, але серед них були також і вихідці із селян та робітників»²⁷. Такий висновок є вельми неконкретним і потребує уточнень. По-перше, на-ведений дослідником відсоток відповідає даним про становий склад юнкерів військових училищ лише у 1914 р. Саме тоді вихідці з дворян становили тро-хи менше 20% загального складу юнкерів. У наступні роки явно позначилася тенденція до зростання у ньому міщан та селян. До того ж військові училища за соціальним складом вихованців відрізнялися від шкіл прапорщиків, які під-готували більшість офіцерів військового часу. Тобто, наведений О. Іовлевим процент прапорщиків з недворянських станів є заниженим. По-друге, не слід називати прапорщиками усіх офіцерів військового часу. Серед них були і під-поручики, і поручики, і штабс-капітани. Тобто, не «більшість прапорщиків», а більшість офіцерів військового часу походила у 1917 р. з дрібнобуржуазних та різночинських прошарків населення. По-третє, не слід виділяти офіцерів – ви-хідців із робітників та селян, як виняткове явище. Вище доведено, що міщани, до складу яких входили і робітники, разом з селянами переважали і у школах прапорщиків, і у військових училищах.

Незрозумілим є тлумачення результатів соціальних зрушень в офіцерському корпусі Д. Гаркавенком, який вважав, що він оновився на 7/8²⁸. Підтвердити або спростувати подібну оцінку неможливо в принципі. Адже така кількісна характеристика оновлення офіцерського корпусу передбачає, принаймні, його незмінну чисельність протягом війни. За умов кількарязового зростання числа офіцерів застосований автором спосіб визначення кінцевих наслідків оновлен-ня командного складу не є прийнятним. Принагідно зазначимо, що не під-тверджена відповідними документами і підрахунками цифра оновлення офіцер-

ського корпусу на 7/8 потрапила до енциклопедичного видання²⁹. В сучасній російській історіографії подібну думку поділяє С. Волков³⁰.

Окрему позицію займав Д. Полікарпов, який вважав, що «розбавлення офіцерського корпусу в першу світову війну різночинцями... не змінило його буржуазного обличчя»³¹. Негативно сприймаючи інші оцінки результатів соціальних змін в офіцерському середовищі, дослідник заходився рішуче захищати «досягнення» радянської історіографії від критичних закидів з боку зарубіжних колег. Він з обуренням відкинув цілком слушне зауваження американського дослідника П. Кенеза, що «радянські історики не опублікували нічого про соціальний склад офіцерського корпусу, не зважаючи на те, що в їхніх архівах міститься багатий матеріал з цього питання»³². На противагу Д. Полікарпов видав за «підрахунки, зроблені радянськими істориками», офіційні документи Головного штабу, а саме таблицю «Про станове походження офіцерів частин військ на 15 травня 1895 р.» та матеріали збірника «Военно-статистический ежегодник армии за 1912 г.»³³. Саме на ці джерела спирається більшість дослідників історії російської армії.

Ігноруючи факти, які засвідчували значні зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в роки війни, Д. Полікарпов вважав абсурдним твердження білоемігранта М. Брешко-Брешковського, що «в російській гвардії, флоті та армії офіцери – потомствени дворяни – були в такій переважній меншості, яка виявлялася лише в семи відсотках!»³⁴. За відсутності вагомих контраргументів дослідник вдався до звичного для радянської історіографії методу спростування поглядів опонента, а саме – підмінив предмет дискусії. Даним М. Брешко-Брешковського про соціальний склад офіцерського корпусу у 1917 р. Д. Полікарпов протиставив загальні міркування, а також станові характеристики офіцерства за 1895 та 1912 рр. На нашу думку, уявлення М. Брешко-Брешковського про соціальне обличчя офіцерського корпусу у 1917 р. були в цілому правильними.

Сучасна російська історіографія не просунулась вперед у з'ясуванні цього питання. Дослідники обмежуються загальними міркуваннями про значні зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в роки війни, що призвело до втрати ним «своєї соціальної специфіки», оперують застарілими даними, введені до наукового обігу О. Кавтарадзе³⁵. Останній, посилаючись на працю генерала М. Головіна «Военные усилия России в мировой войне», стверджував, що до 80% прапорщиків, підготовлених в роки війни, походило з селян і тільки 4% – з дворян³⁶. Але у згаданій праці цими цифрами характеризувався соціальний склад прапорщиків, що проходили 6-тижневий курс тактичної школи при штабі 7-ї армії у 1916 р.³⁷ На нашу думку, некоректно використовувати ці дані для визначення соціального складу усього офіцерства військового часу.

Свого часу автор даного дослідження вважав, що дворянство у складі офіцерського корпусу восени 1917 р. становило менше 14%³⁸, згодом – менше 10%³⁹. Сьогодні, на основі аналізу новітніх джерел, є можливість стверджувати, що дворяни складали 7–8% офіцерського корпусу, а вихідці із середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції та службовців, робітників і селян – 89–90%. Наведені підрахунки не можна вважати остаточними. Вони потребують певного коригування в майбутньому з урахуванням результатів подальших наукових розробок.

Соціальне оновлення нерівномірно охопило складові офіцерського корпусу. Воно, переважним чином, позначилося на обер-офіцерстві і майже не зачепило штаб-офіцерство та генералітет. Оскільки склад останніх поповнювався лише офіцерами довоєнного часу (кадровими), які пройшли повний курс навчання у військово-учбових закладах, то на 1917 р. соціальний склад генералітету та штаб-офіцерства майже не змінився. Цьому сприяли й незначні втрати серед старшого офіцерства в ході війни. Його загальні бойові втрати на 1 січня 1917 р. становили 208 генералів і 3 368 штаб-офіцерів⁴⁰, частина яких після лікування повернулася до армії. Таким чином, генералітет і верхівка офіцерського корпусу залишалися переважно дворянськими, хоча частка останніх в цих категоріях командного складу ставала дедалі меншою.

Абсолютно безпідставним є безапеляційне твердження авторів монографії «Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903 – 1917», що «за дворянством зберігалися вищі командні посади, тоді як середній командний склад у більшості своїй формувався з буржуазії, а молодший – з різночинців (студенти, вчителі, дрібні чиновники)»⁴¹. Тобто кожна категорія командного складу походила з певних, визначених цими дослідниками, класів та соціальних верств. Проте, щоби стати генералом, треба було пройти службу в штаб-офіцерських чинах, а перед тим – в обер-офіцерах. І просування нагору по службових сходах, особливо в роки війни, відбувалося не згідно соціального походження офіцера, а на основі його якостей професійного військовика. Наведене твердження є класичним проявом схематизму, класового підходу в оцінці явищ, процесів, подій, притаманних радянській історіографії. У вузькі рамки даної схеми неможливо втиснути складний процес оновлення соціального складу офіцерського корпусу. У штучній конструкції не знайшлося місця для вихідців з міщан і селян, які становили більшість офіцерів військового часу.

Відомий дослідник військової діяльності більшовицької партії П. Голуб цілком слушно зазначав, що у довоєнний час «пануючі класи поставляли кадри для офіцерського корпусу, якому вручалась влада над армією»⁴². Але в період Першої світової війни командні кадри армії та флоту поставали не на вузькому привілейованому елементі, а на значно ширшій соціальній основі. Суть соціального оновлення офіцерського корпусу полягала в тому, що дворянство втратило домінуючу роль в формуванні командних кадрів армії. На перше місце вийшли селяни та міщани. Руйнація соціальної єдності командного складу в поєднанні з іншими факторами призвела до втрати офіцерським корпусом внутрішньої єдності, яка була запорукою сили й боєздатності армії. Внаслідок цього армія почала втрачати і властиві їй функції гаранта непорушної основи російської державності.

Прямим наслідком кількісного зростання і соціального оновлення офіцерського корпусу стало відчутне зниження освітнього рівня і фахової підготовки офіцерів. До війни комплектування військово-учбових закладів перемінним складом відбувалося тільки за рахунок осіб 1-го розряду по освіті. Вже перші «Положення» про прискорену підготовку офіцерів у військових та спеціальних училищах значно розширили коло осіб, що мали право на зарахування до військово-учбових закладів. Згідно цих документів прийом до училищ відбу-

вався без вступних іспитів. Тобто у правах зрівнювалися випускники кадетських корпусів і цивільна молодь, яка за умов мирного часу мала б складати екзамен. Тепер вони залишалися тільки для осіб з освітою не більше 4-х класів середнього навчального закладу.

До шкіл прапорщиків брали усіх, хто мав освіту хоча б в обсязі 4-х класів середніх чи рівних їм навчальних закладів. Згідно наказу № 82 по Військовому відомству (1916 р.) перевага надавалася солдатам з піхотних запасних полків, що пройшли навчання команду. При зарахуванні до шкіл прапорщиків брались до уваги перш за все участь у бойових діях, нагородження Георгіївським хрестом чи медаллю, поранення та контузія. Узаконена після Лютневої революції (наказ по Військовому відомству за № 269 від 6 травня 1917 р.) практика надання офіцерського чину за відзнаку у боях солдатам, які не мали освітнього цензу, також не сприяла підвищенню показників освітнього рівня молодих офіцерів.

Вимоги до юнкерів в роки війни були понижені, знання оцінювалися лише в межах «задовільно» та «незадовільно». Випускних іспитів не було. По закінченні навчання комісія під головуванням начальника школи давала загальну оцінку випускникам. Все залежало від об'єктивності і принциповості членів комісії, але з огляду на хронічну нестачу в армії командних кадрів, вони рідко вдавалися до негативних оцінок.

На початку війни комплектування військово-навчальних закладів перемінним складом відбувалося під загальним контролем Військового міністерства. Для відрядження до шкіл прапорщиків солдатів без освітнього цензу необхідний був дозвіл військового міністра. Так, 23 листопада 1915 р. міністр О. Поліванов санкціонував вступ до шкіл прапорщиків 22 кандидатів, з яких 1 закінчив ремісниче училище, 1 – земське начальне училище, 20 – не мали освітнього цензу. 27 листопада 1915 р. аналогічний дозвіл отримали 23 особи. З них 1 закінчив міське двокласне народне училище, 2 – народне училище, інші освітнього цензу не мали. 5 грудня 1915 р. такого дозволу були удостоєні 18 осіб. Жоден не мав освітнього цензу. 17 січня 1916 р. військовий міністр дозволив зарахувати до шкіл прапорщиків 18 нижніх чинів, з яких 2 закінчили церковно-парафіяльну школу, 6 – двокласне народне училище, 3 – 1 клас учительської семінарії, 5 – сільську школу, 1 – земське парафіяльне училище, 1 – школу підпрапорщиків⁴³. Ці документи дають загальне уявлення про освітній рівень солдатів, що вступали до шкіл прапорщиків за височайшим дозволом.

Проте із зростанням масштабів підготовки командних кадрів міністерство поступово втрачало контроль над процесом добору кандидатів на офіцерський чин. Інспектуючи запасні частини Московського військового округу у грудні 1915 р., генерал О. Адлерберг з'ясував, що «нижні чини, часто не спитавши навіть дозволу, вирушають тримати іспит. Внаслідок цього трапляються випадки, коли зовсім непридатні нижні чини стають прапорщиками»⁴⁴. Генералітет непокоїло майбутнє офіцерського корпусу. Він усвідомлював, що в «святая святих» армії вторгається щось чужорідне і навіть небезпечне, але на практиці нічого не зробив, щоб зупинити руйнацію командного складу. Військовий міністр О. Поліванов за результатами інспектування генералом Б. Адамовичем Петергофських шкіл прапорщиків у грудні 1915 р. визнав, що «значна більшість складу тих, що навчаються в школах, майбутніх офіцерів, люди ...

малорозвинені і не мають тієї первісної обробки і підготовки, на яку можна було б розраховувати при комплектуванні добірними і достойними з бойових частин, запасних батальйонів та тилових закладів»⁴⁵. Проте і наступні контингенти перемінного складу в школах прапорщиків не ставали кращими.

Військовий міністр генерал Д. Шуваєв видав у травні 1916 р. наказ, яким заборонялося приймати до шкіл прапорщиків «стройових нижніх чинів, що не мають встановлених до прийому до шкіл прав по освіті, без особливого на кожний раз височайшого дозволу»⁴⁶. Але наказ лише привертав увагу до проблеми добору кандидатів на офіцерський чин і не вказував шляхи її вирішення.

Коли масові випуски підготовлених військово-учбовими закладами офіцерів ліквідували некомплект командних кадрів діючої армії, вимоги при прийомі до них солдатів без освітнього цензу стали більш суворими. Начальник мобілізаційного відділу Головного управління Генерального штабу (ГУГШ) генерал Д. Саттеруп пояснював у серпні 1917 р., що «солдати, які не мають встановленого для прийому до шкіл підготовки прапорщиків піхоти освітнього цензу, можуть бути прийняті тільки з дозволу військового міністра за умови, якщо вони нагороджені не менш як двома Георгіївськими хрестами чи одним 3-го чи вищого ступенів, і якщо клопотання про це підтримані всіма їхніми керівними особами до командувачів армій чи головнокомандувачів військами в округах включно»⁴⁷. Наказом по Московському військовому округу від 19 травня 1917 р. спеціально була виділена 6-а Московська школа прапорщиків з 6-місячним курсом для комплектування виключно георгіївськими кавалерами, які не мали необхідного освітнього цензу, але отримали дозвіл на вступ до школи як виняток⁴⁸. У вересні 1917 р. георгіївськими кавалерами була укомплектована також 1-а Оранієнбаумська школа прапорщиків. Такі заходи були спрямовані на підвищення якості офіцерської підготовки, але вони були недостатніми для кардинального вирішення проблеми.

Кожного воєнного року загальноосвітній рівень офіцерських поповнень знижувався. У квітні 1916 р. до 4-ї Чистопольської школи прапорщиків було зараховано 500 юнкерів, з яких жоден не мав закінченої середньої освіти, 39 мали неповну середню (6 класів гімназій чи прирівняних до них учбових закладів), решта – нижчу освіту⁴⁹. Незадовільний освітній рівень юнкерів шкіл прапорщиків призводив до значних втрат у перемінному складі військово-учбових закладів під час навчання. В листопаді 1915 р. виконуючий обов'язки начальника мобілізаційного відділу ГУГШ генерал В. Авер'янов поцікавився у начальника Саратовської школи прапорщиків, чому з п'ятисотенного контингенту юнкерів школи очікується випуск лише 330 прапорщиків⁵⁰. Начальник школи полковник Козлов доповів: «Кількість тих, що навчалися в школі – 550 осіб, чин прапорщика надається 336, решта 214 – відраховані. З них: 11 – за погану поведінку, 38 – за неподання свідоцтва про політичну благонадійність, 148 – за неуспішність та 17 – з інших причин»⁵¹. Таким чином, деякі школи прапорщиків працювали не дуже результативно, відкидаючи тим самим зроблені на папері теоретичні розрахунки щодо офіцерських поповнень для частин діючої армії.

Порівняно кращим був освітній рівень перемінного складу військових училищ, в основному за рахунок випускників кадетських корпусів, що продовжували працювати в роки війни.

Восени 1917 р. для комісії, яка працювала над розробкою заходів по підвищенню боєздатності збройних сил, були зібрані відомості про командний склад 6-ї армії (Румунський фронт). Згодом на еміграції колишній виконуючий обов'язки генерал-квартирмейстера цієї армії генерал В. Чернавін спробував «розібратися у питанні, яким чином змінювався офіцерський склад російської армії протягом світової війни і з яких елементів він складався на її кінець»⁵². Він систематизував дані про офіцерський склад (загалом 725 офіцерів) семи полків піхотних дивізій різних категорій (піхотних, стрілецьких, сибірських стрілецьких) і визначив його загальноосвітній рівень (табл. № 9). Як виявилось, діапазон його був широким – «від примітивної грамотності до закінченої вищої освіти».

Таблиця № 9⁵³.

Освітній ценз	Штаб-офіцери	Капітани	Штаб-капітани	Поручики	Підпоручики	Прапорщики	Разом	%
Вища освіта	–	–	2	3	6	26	37	5
Середня закінчена	7	8	12	7	46	78	158	22
Середня неповна	4	2	3	20	37	81	147	20
Нижча	–	–	9	20	43	153	225	31
Підготовка домашня і на службі	–	–	12	13	27	106	158*	22
РАЗОМ	11	10	38	63	159	444	725	100

Ці дані дали підстави В. Чернавину вважати, що відсоток офіцерів, що отримали цілком достатню загальну освіту, не такий вже малий. У командному складі полків таких було 27%. Але як видно з таблиці, у більшості це були прапорщики та підпоручики (здебільшого молодші офіцери рот), тобто офіцери випусків 1917 р.

На відміну від шкіл прапорщиків піхоти та військових училищ освітній рівень юнкерів спеціальних військово-учбових закладів був значно вищим, що було зумовлено специфікою підготовки офіцерів для спеціальних родів військ. Це засвідчують дані про освіту юнкерів Петроградської школи прапорщиків інженерних військ на 1 січня 1917 р., наведені в табл. № 10.

Таблиця № 10⁵⁴.

Освітній ценз	Кількість юнкерів	%
Вища технічна освіта	52	10,20%
Студенти вищих технічних учбових закладів	253	49,61%

* Було кілька осіб, чия освіта позначалася терміном «письменний».

Середня технічна освіта	20	3,92%
Університетська освіта	68	13,33%
Студенти університетів	46	9,02%
Закінчили повний курс середніх загальноосвітніх учбових закладів	65	12,74%
Закінчили 6 класів середніх загальноосвітніх учбових закладів	6	1,18%
РАЗОМ	510	100,00%

Проте невелика кількість спеціальних військово-учбових закладів та більш тривалий час підготовки в них офіцерів порівняно із військовими училищами та школами прапорщиків піхоти не могли істотно поліпшити загальний низький рівень освіти офіцерів військового часу. Слідом за В. Чернавним в історичній літературі утвердилася думка, що більше 50% офіцерів військового часу не мали навіть середньої загальної освіти.

Низький освітній рівень молодих офіцерів був причиною їх малого авторитету серед нижніх чинів. У зведеному звіті військових цензорів штабів армій Південно-Західного фронту та Київського військового округу за другу декаду грудня 1915 р. йшлося про зневажливе ставлення солдатів до офіцерів військового часу з огляду на низький освітній та професійний рівень останніх. «Деякі автори зазначають, – йшлося у звіті, – що нововипущені зі шкіл прапорщики знаходяться на вельми низькому рівні». «Понадсилали нам молодих прапорщиків – усі колишні фельдфебелі та взводники. Словом, освіта нижче середньої», – таким був лейтмотив багатьох солдатських листів⁵⁵.

Збільшуючись чисельно, офіцерський корпус деградував професійно. Недостатня загальна освіта ставала на заваді успішного засвоєння військових знань. В липні 1916 р. генерал О. Адлерберг, проінспектувавши запасні частини Московського та Одеського військових округів, зазначав, що «поведінка прапорщиків, за доповіддю командирів частин, не цілком задовільна, між ними часто зустрічаються такі, які не відповідають офіцерському чину»⁵⁶. Схожу оцінку офіцерам військового часу давали й інші командири військових частин, з'єднань та об'єднань. «Офіцери, що прибувають на поповнення полків, служби не знають... Люди з повною відсутністю воїнського духу та розуміння», – наголошував у вересні 1917 р. начальник штабу 12-го армійського корпусу (7-а армія, Південно-Західний фронт) генерал М.Фастиковський⁵⁷. Командир окремого 42-го армійського корпусу в Фінляндії генерал В.Орановський взагалі вважав, що «добре настроєні офіцери є лише поодинокими винятками»⁵⁸. Дійсно, офіцерський корпус російської армії у 1917 р. суттєво різнився від офіцерського корпусу довоєнного часу і за загальним рівнем освіти, і за фаховою підготовкою.

З часом виявилось, що найціннішим командним кадром на фронті були офіцери з підпрапорщиків та унтер-офіцерів. Нестачу освіти вони компенсували усвідомленням свого обов'язку та відданістю військовій справі. Проте командири частин, намагаючись зберегти для себе кращі, найбільш підготовлені та

досвідчені унтер—офіцерські кадри, відправляли до військово—учбових закладів далеко не кращий елемент. Подібні «хитрощі» викликали хворобливу реакцію військового керівництва. «Як бойові частини, так і запасні батальйони, — значав в грудні 1915 р. військовий міністр О. Поліванов, — переслідують лише свій особистий інтерес збереження свого унтер—офіцерського складу і не віддають до шкіл кращих людей для забезпечення армії офіцерським складом»⁵⁹. Щоби підвищити відповідальність командирів частин за підбір кандидатур до шкіл прапорщиків, генерал О. Адлерберг в липні 1916 р. запропонував після закінчення військово—учбових закладів повертати прапорщиків до тих частин, звідки вони були надіслані на навчання⁶⁰. Але за відсутності налагодженого обліку особового складу досягти цього на той час було неможливо.

Ще однією категорією командного складу військового часу, яка достойно виявила себе на фронті у 1914—1915 рр., були офіцери з числа патріотично налаштованої добре освіченої молоді. Добровільно вступивши до армії на початку війни і маючи пільги по освіті, вони невдовзі отримували офіцерські чини. За свідченням сучасників і на думку військових істориків, хоч військова підготовка їх була поверховою, але билися вони відчайдушно, «від усього серця»⁶¹. Як і офіцери з унтер—офіцерського складу, вони були майже цілком вибиті на кінець 1915 р.

Якісний рівень офіцерських поповнень почав різко падати з осені 1915 р., коли збройні сили, внаслідок безперервних переформувань і численних втрат, вимагали все більшої кількості офіцерів. «Довелося жертвувати якістю, — констатував військовий історик А. Керсновський. — Служилий стан був уже знекровлений... в прапорщики почали «подаватися» ... всі, хто «пішов в офіцери» лише тому, що інакше все одно довелося б йти у солдати... З'явилися офіцери, в яких не було нічого офіцерського, окрім погонів»⁶². Цікаві спостереження про склад офіцерського корпусу у 1917 р. наводив виконуючий обов'язки комісара Тимчасового уряду 8—ї армії (Румунський фронт) В. Шкловський: «Це не були діти буржуазії та поміщиків, принаймні в своїй головній масі. Офіцерство майже дорівнювало за своїм якісним і кількісним складом всій тій кількості хоч трохи грамотних людей, які були в Росії. Всім, кому можна було надати офіцерський чин, надали. Добрі чи погані були ці люди — інших не було... Грамотна людина не в офіцерському костюмі була рідкістю»⁶³.

Поодинокі заходи командування по підвищенню професійного рівня офіцерів військового часу не могли змінити загальну ситуацію. Зокрема, на нараді вищого командного складу в Ставці за участю військового міністра О. Поліванова (лютий 1916 р.) було прийняте рішення про відрядження на фронт офіцерів військово—учбового відомства, які ще не брали участі у бойових діях. На їх місце переводились із діючої армії поранені та контужені офіцери, здатні служити у військово—учбових закладах⁶⁴. У такий спосіб командування намагалося вирішити одразу дві проблеми: заповнити існуючі вакансії в діючій армії кадровими офіцерами та поєднати теоретичну підготовку у військово—учбових закладах із практичними навичками, набутими офіцерами—викладачами в ході бойових дій.

Намагання вищого командування за будь—яку ціну зміцнити кадровими офіцерами командний склад на фронті суттєво позначилися на якості підготовки поповнення в тилу. У запасних частинах цим займалися здебільшого недосвідчені молодші офіцери, які не могли у стислий термін перетворити

цивільну людину на військову, навчити новобранців основам військової справи, збагатити їх власним бойовим досвідом. Тому навчання у запасних частинах перетворювалося на звичайну муштру. Про приблизне співвідношення офіцерів кадрових та військового часу у запасних частинах дає уявлення табл. № 11, де представлений офіцерський склад запасних полків 22-ї бригади (8-а армія, Південно-Західний фронт) у жовтні 1916 р.

Таблиця № 11⁶⁵.

Офіцерські чини	Полковники	Підполковники	Капітани	Штабскапітани	Поручики	Підпоручики	Прапорщики	Зурядпрапорщики
11-й піхотний запасний полк	2	2	2	1	3	10	93	1
86-й піхотний запасний полк	2	2	3	1	4	22	95	2
270-й піхотний запасний полк	1	3	2	1	2	9	83	–
287-й запасний батальйон	–	2	1	1	–	2	51	–

За такого професійного рівня «вчителів-вихователів» боездатність поповнення армії ставала дедалі нижчою.

Поширеним методом вдосконалення підготовки молодих офіцерів, «розширення їхнього військового кругозору» стала діяльність повторювальних курсів при штабах армій. Вперше такі курси із місячним терміном навчання з'явилися влітку 1916 р. при штабі 7-ї армії (Південно-Західний фронт). З кожного полку на них відряджалося по 3–4 офіцери. В перший місяць роботи курсів їх слухачами став 241 офіцер, в другий – 233. Начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал М. Алексєєв схвалив ініціативу командувача 7-ї армії генерала Д. Щербачова і рекомендував створити подібні курси в усіх арміях⁶⁶.

Успішно діяли курси при штабі 11-ї армії (Південно-Західний фронт). В листопаді-грудні 1916 р. там пройшли перепідготовку 243 офіцери. З них закінчили свого часу військові училища – 38, школи прапорщиків – 202, отримали офіцерський чин поза військовими учбовими закладами – 3⁶⁷. Є свідчення про існування подібних курсів і при штабах корпусів. Про них, зокрема, згадував командир 34-го армійського корпусу (7-а армія, Південно-Західний фронт) генерал П. Скоропадський. Він пишався тим, що в корпусі у 1917 р. працювала «офіцерська школа» з прекрасним складом вчителів і вважав її роботу ефективною. За час проходження курсу прапорщики змінювали своє ставлення до армійського життя: «З'являлися вони туди (до школи – А.Б.) з ... думкою, що їх нічому не навчать... Більшість з них була пройнята всілякими крайніми соціалістичними програмами і до військової справи ставилася вороже... Через півтора місяці це були невпізнанні люди, дисципліновані і знаючі свою ма-

леньку, але відповідальну справу»⁶⁸. Проте рівень підготовки прапорщиків у військово-учбових закладах під час війни був настільки низьким, що перепідготовка не завадила б практично усім офіцерам військового часу. Зрозуміло, що під час військових дій зробити це було неможливо.

У 1917 р. дедалі давалося взнаки значне зниження загальної професійної підготовленості офіцерів та сумління у виконанні ними офіцерських обов'язків. «Технічні, професійні знання командного складу ... не знаходились на належному рівні», - констатував начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал А. Денікін⁶⁹. Слабку підготовку офіцерів військового часу відзначали майже всі вищі військові начальники. Проте, на думку шести з семи опитаних командувачів армій рівень підготовки молодших офіцерів у військових училищах був все ж вищим, ніж у школах прапорщиків⁷⁰. Однак саме останні випускали більшу частину командних кадрів.

Вищий командний склад від початку війни висловлював невдоволення рівнем підготовки у школах прапорщиків офіцерів, які часто виявлялися неспроможними до виконання елементарних завдань. Показовою в цьому плані є резолюція командувача Туркестанського військового округу генерала Ф. Мартсона (грудень 1915 р.) на листі військового міністра О. Поліванова, в якому йшлося про низький фаховий рівень офіцерського складу запасних частин: «Штаб округу. Підтвердити начальнику школи вимогу якнайсуворішої нещадної чистки. Я був би радий взагалі закрити цю недоладну школу*»⁷¹. Своє бачення реорганізації системи військової освіти генерал виклав у листі до міністра від 13 січня 1916 р. «Я давно вже звернув увагу, - зазначав він, - що більшість прапорщиків складається з елементів, вкрай небажаних для офіцерського середовища, чужих йому за духом, які не розуміють його традицій і вимог, достоїнства офіцерського мундиру». Генерал пропонував надавати випускникам шкіл прапорщиків (на відміну від військових училищ) чин не прапорщика, а зауряд-прапорщика і підвищувати до офіцерського чину за відзнаку у боях⁷².

Але катастрофічна нестача командного складу в діючій армії не дозволяла знижувати темпи масової підготовки офіцерів, тому практична реалізація цих та аналогічних пропозицій відкладалася на майбутнє. В той час, коли генерал Ф. Мартсон висловлював своє незадоволення результатами діяльності Ташкентської школи прапорщиків, Військова рада ухвалила збільшити в ній контингент юнкерів вдвічі, з 200 до 400 осіб⁷³.

Підготовку поповнення офіцерського корпусу Військове міністерство вважало питанням державної ваги і тримало під постійним контролем. Соціально-політичні зрушення, що відбулися після Лютневої революції, вимагали нових підходів до організації навчального процесу. Про це йшлося у наказі №21 по Військовому міністерству від 13 березня 1917 р.: «В теперішню велику хвилину духовного відродження нашої Батьківщини одним з найважливіших питань є питання про правильну організацію військово-учбових закладів, де повинні отримати виховання і освіту особи, яким згодом належить зайняти славну роль вихователя та керівника солдатів оновленої великої російської армії⁷⁴».

* Йдеться про Ташкентську школу підготовки прапорщиків піхоти.

Для реформування військово-учбових закладів та організації їхньої діяльності на нових засадах наказом військового міністра О. Гучкова 13 березня 1917 р. була створена спеціальна комісія на чолі з директором Педагогічного музею військово-учбових закладів генералом З. Макшесвим. В квітні він був призначений начальником ГУВУЗ. В своєму першому наказі по управлінню (№41 від 23 квітня 1917 р.) генерал з глибоким задоволенням відзначив, що перехід до нових форм державного і суспільного життя пройшов для більшості військових училищ порівняно безболісно і мало відбився на нормальному ході учбово-виховної роботи⁷⁵.

Комісія зосередилася переважно на розробці програми реформування кадетських корпусів. Тому ініціативу в реорганізації системи середньої військової освіти перебрав на себе Головний штаб – основний робочий орган військового міністерства. Залишаючи незмінною організаційну форму військово-учбових закладів, штаб запропонував «випускати юнкерів з військових училищ не офіцерськими чинами, а в чині «сержант» чи «віце-офіцер» з тим, щоб їм, по прибутті до військових частин і закінченню певного терміну, міг бути наданий, за поданням стройового начальства та при наявності згоди товариства офіцерів, перший офіцерський чин»⁷⁶.

Ця пропозиція розглядалася 29 травня 1917 р. в Особливій нараді ГУВУЗ за участю начальників петроградських військових училищ. При обговоренні більшість учасників наради, в першу чергу начальники училищ, категорично висловилися проти, «відкидаючи її необхідність і вважаючи її небажаною і навіть небезпечною для армії». Вони доводили, що запропоновані новації призведуть до зменшення бажаних вступити до училищ, оскільки молодь віддасть перевагу більш швидкому отриманню офіцерського чину на службі у військах, а це призведе до подальшого зниження рівня військово-освітньої підготовки офіцерів⁷⁷. Представникам штабу довелося погодитись з аргументацією начальників училищ. Система підготовки командних кадрів залишилася практично без змін. Проте сама ідея – готувати у військово-учбових закладах тільки кандидатів на офіцерський чин – знаходила дедалі більшу підтримку серед командного складу діючої армії. Зокрема, вимогу про її запровадження висунув 20 вересня 1917 р. штаб Кавказького фронту⁷⁸. Але новації військового міністра О. Керенського обмежилися збільшенням терміну навчання у військово-учбових закладах і поступовою ліквідацією шкіл прапорщиків.

З осені 1917 р., коли утворився надлишок офіцерів в армії, головну увагу при підготовці офіцерських кадрів почали приділяти не кількісним, а якісним показникам. Наприкінці серпня військовий міністр видав наказ про збільшення терміну навчання в школах прапорщиків до восьми місяців, починаючи з прийомів 1 вересня. Усі піхотні військові училища з жовтня 1917 р. також перейшли на 8-місячний термін навчання і почали комплектуватися виключно особами з освітою 1-го розряду⁷⁹. Наступним наказом військового міністра був припинений набір до шкіл прапорщиків піхоти. Після випуску юнкерів попереднього набору школи закривалися. Залишалася лише одна українізована школа прапорщиків у Києві, спеціально призначена для комплектування українцями*.

* З листопада 1917 р. 2-а Київська школа прапорщиків стала називатися 1-а Українська військова школа ім. Б. Хмельницького.

Із зростанням числа офіцерів все гостріше поставало питання внутрішньої єдності офіцерського корпусу. До старих «хвороб», які не сприяли єднанню офіцерів, додалися нові. У збройних силах склалася конфліктна ситуація, обумовлена нерівноправним становищем випускників військових училищ та шкіл прапорщиків. Останні не користувалися правами кадрових офіцерів, не могли бути підвищені до капітанського чину і по демобілізації армії підлягали звільненню в запас чи ополчення. Залишитися на військовій службі вони могли за умови успішного складання іспиту на офіцерський чин за програмою військового училища. Все це викликало незадоволення юнкерів і випускників шкіл прапорщиків. Становище загострилося після Лютневої революції. 7 березня 1917 р. шкільний комітет 2-ї Оранієнбаумської школи прапорщиків, розглянувши питання «Про зрівняння шкіл прапорщиків в правах з військовими училищами», ухвалив вважати «поділ військово-учбових закладів на військові училища і школи прапорщиків не нормальним» і висловився за зрівняння в правах обох типів військово-учбових закладів⁸⁰. Аналогічні вимоги були висунуті юнкерами інших шкіл.

Щоби запобігти поглибленню розколу в офіцерському середовищі, військовий міністр О. Гучков видав в кінці квітня 1917 р. наказ по Військовому відомству про зрівняння в правах випускників шкіл прапорщиків і військових училищ⁸¹. Проте урядові заходи виявилися запізнілими і неефективними. В дію вступили чинники іншого плану: «демократизація» армії та її політизація призвели до остаточної втрати офіцерським корпусом його, як здавалося колись, непорушної єдності.

Оцінки, які давали офіцерському корпусу в роки війни командири різних рангів відрізнялися тільки за формою та стилем, проте по суті були ідентичними. Усіх хвилювала вкрай низька професійна підготовка офіцерів, послаблення морально-психологічної готовності до офіцерської служби. Наведемо думку генерала П. Врангеля. «Нові офіцери прискорених випусків, – зазначав він, – що не отримали військового виховання, далекі від військового духу, вихователями солдатів бути не могли. Вони вміли так само красиво, як і кадрове офіцерство, помирати за честь Батьківщини і рідних прапорів, проте, відірвані від своїх занять та інтересів, глибоко чужих духу армії, насилу переносячи нестатки бойового життя, щохвилину небезпеку, голод, холод і грязюку, вони швидко занепадали духом, тяжилися війною і були зовсім нездатними підняти і підтримувати дух своїх солдатів»⁸².

Аналізуючи причини Лютневої революції, на цю обставину звернув увагу голова Державної Думи М. Родзянко. Він повністю поділяв висновок одного з військових кореспондентів, який у своїх публікаціях зазначав: «Старе кадрове офіцерство, виховане на знаних традиціях, внаслідок значних його втрат у боях стало лише незначним відсотком у порівнянні з новим офіцерством, яке було призване під прапори під час війни і пройшло іншу школу в розумінні критичного ставлення до традиційних уявлень щодо державного ладу і порядку. В цілому командний склад зараз більше пройнятий цивільним духом і ближчий до інтелігенції, ніж це було до війни»⁸³. «Цивільні офіцери», як вони самі себе називали, чинили розкладаючий вплив не тільки на підлеглих військовослужбовців, а й на офіцерський корпус взагалі.

Начальники дивізій, командири корпусів та командувачі армій протягом війни неодноразово порушували питання про поліпшення морально-психологічної підготовки перемінного складу у військово-учбових закладах. Були і конкретні пропозиції. Начальник 32-ї піхотної дивізії (8-а армія) генерал О. Лукомський, узагальнивши висновки і пропозиції командирів полків, 27 вересня 1916 р. в рапорті на ім'я помічника генерал-квартирмейстера штабу Південно-Західного фронту генерала М. Раттеля запропонував цілісну програму морально-психологічної підготовки офіцерів, що складалася з наступних положень: «1. Розвиток воїнського духу. 2. Прищеплення понять і поглядів, що цілком відповідали б високому званню офіцерів. 3. Прищеплення почуття обов'язку. 4. Розвиток ініціативи, самодіяльності і самостійності. У більшості прапорщиків відсутня всіляка ініціатива, вони губляться у найпростішій бойовій обстановці і абсолютно інертні. 5. Головну увагу прапорщиків слід звернути на необхідність підтримання у військах найсуворішої дисципліни і внутрішнього порядку, в чому саме офіцери повинні служити зразком»⁸⁴.

Генерал Г. Валуев у доповідній військовому міністру О. Керенському від 18 червня 1917 р. серед заходів по оздоровленню армії пропонував перенести центр тяжіння морально-психологічного виховання в армію і покласти відповідальність за стан офіцерського корпусу на офіцерські товариства. Для цього він пропонував видати закон, за яким «товариство офіцерів армії і флоту мало б змогу у частинах прямим і таємним поданням голосів вилучати зі свого середовища товаришів, які підривають порядок і дисципліну, є явно шкідливими для справи свободи»⁸⁵.

Пік морально-психологічного розкладу офіцерського корпусу припадає на 1917 рік. Буденним явищем стала відмова виконувати накази старших начальників, участь офіцерів в братанні та інших протиправних діях, які підривали офіцерську гідність, зводили нанівець авторитет командного складу. Жодна, навіть найдосконаліша програма морально-психологічного виховання була не в змозі протистояти тиску солдатського натовпу, впливу різнорідних політичних сил, що перетворили армію, і офіцерський корпус в тому числі, на арену політичної боротьби. Армійські статuti підмінялися програмними партійними постулатами. Офіцерський корпус все більше перетворювався на своєрідний ідейний «парламент», де офіцери, як представники певних верств суспільства, утворювали різні об'єднання відповідно до політичних угруповань, які намагалися поширити свій вплив на командний склад.

У заяві для преси (травень 1917 р.) Верховний головнокомандувач генерал М. Алексеев дав негативну оцінку загального стану офіцерського корпусу: «Теперішній офіцерський склад поповнюється з молодих людей, що не отримали спеціальної військової освіти, недостатньо ознайомилися з побутом та укладом армії, і тому не спроможний прийняти і зрозуміти солдатську душу»⁸⁶. Можна зрозуміти розпач генерала. Кадрові офіцери, які уособлювали міць, єдність, високі професійні якості і яким би належало грати домінуючу роль у збереженні кращих традицій офіцерського корпусу, а відтак і армії, буквально розчинилися у всезростаючому чисельно командному складі російських збройних сил.

Фактично повністю оновився офіцерський склад піхоти, найбільшої чисельно складової офіцерського корпусу. Протягом війни піхотні полки втратили пс

декілька комплектів командного складу. Лише в небагатьох з них втрати офіцерів вбитими та пораненими становили до 300%, взагалі ж сягали 400–500% і більше⁸⁷. Генерал В. Чернавін дійшов висновку, що найбільш підготовлена (теоретично і практично) частина командного складу – кадрове офіцерство – була виведена з ладу вже в перші 10–12 місяців війни. Відновити його не вдалося. За підрахунками генерала, кадрові офіцери на кінець 1917 р. становили 4% командного складу піхотних полків⁸⁸. Тому загальний висновок його був безжалісним: «Стройовий командний склад піхоти на кінець війни скільки–небудь задовільної теоретичної військової підготовки не мав»⁸⁹.

Не такою вражаючою була картина у спеціальних родах військ. Відомості по ряду артилерійських бригад дають підстави визначити їхні втрати у 15–40% офіцерського складу (за всю війну). Втрати технічних військ були ще меншими. В кінноті втрати були дуже нерівномірними. Проте навіть у тих частинах, що зазнали відчутних бойових втрат, у порівнянні з піхотою вони здавалися незначними⁹⁰.

В дійсності, загальний відсоток кадрових офіцерів у складі офіцерського корпусу армії був вищим, ніж 4%. Генерал М. Каменський вважав, що навесні 1917 р. він становив 5%⁹¹. Загальне зростання чисельності офіцерського корпусу, що тривало і у 1917 р., вимагає певного коригування наведених показників. Предметом дослідження генерала В. Чернавіна були тільки стройові офіцери піхотних полків – командири батальйонів, рот та молодші офіцери рот, виключаючи командирів полків і офіцерів штабної служби. При підрахунках частки кадрового офіцерства в загальному складі офіцерського корпусу армії необхідно також включати до його складу офіцерів різних тилових закладів і установ військового відомства, які в переважній більшості отримали повну професійну освіту в мирний час, врахувати співвідношення в офіцерському корпусі офіцерів всіх родів військ, з огляду на нерівномірність понесених ними втрат в роки війни. На основі аналізу безповоротних і поворотних втрат офіцерів за різні роки війни, за нашими підрахунками, восени 1917 р. частка кадрового офіцерства в загальному складі офіцерського корпусу складала 7–8%. Таким чином, за законом більшості не кадрове офіцерство, а офіцерство військового часу визначало обличчя і поведінку офіцерського корпусу в цілому.

Під час війни термін вислуги на фронті для отримання прапорщиком чину підпоручика, а підпоручиком – поручика становив 4 місяці. Тож багато прапорщиків військового часу у 1917 р. були вже поручиками, штабс-капітанами і в незначній кількості капітанами. Вони командували ротами й батальйонами. Досвідчені ротні і батальйонні командири зустрічалися як виняток.

Важливою характеристикою корпусу офіцерів часів війни є його фізична спроможність виконувати свої обов'язки. Йдеться про поранених і контужених

* У визначенні кількості кадрового офіцерства в піхотних полках воєначальники були майже однастайні: 2–4 на полк – такі дані в травні 1917 р. наводив головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Брусілов (Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Т.1 – Ч.2. – С.303); 2–3 на полк разом з полковим командиром – у червні того ж року командир 37-го армійського корпусу (5-а армія, Північний фронт) генерал М. Сулькевич (Революционное движение в русской армии. – Сб. док. – С.169) та ін.

офіцерів, що перебували на службі. Відомості, наведені генералом В. Чернавним, малюють картину жахливого стану здоров'я кадрового стройового офіцерства піхотних полків⁹². Майже всі мали по два і більше поранень, деякі, попри висновки медичних комісій про нездатність до стройової служби, залишалися в лавах армії. Якщо загальна кількість поранених і контужених офіцерів за всю війну становила 40 074 особи, то більшість з них (24 522 особи) припадає на 1914–1915 рр., коли була втрачена значна частина кадрового офіцерства⁹³. Виведення з ладу незамінних елементів військового механізму призвело до втрати командним складом бойового досвіду. Був перерваний живий зв'язок між професійними носіями військових знань і дуже слабо підготовленими офіцерами військового часу. Відсутність бойового досвіду в останніх негативно позначилася на боєздатності військових частин.

Практично покінчивши з професійними військовиками – кадровим офіцерством російської армії, світова війна призвела до руїни офіцерського корпусу як найважливішої складової військового організму. Десятки і сотні тисяч нашвидкуруч підготовлених офіцерів військового часу, серед яких було чимало випадкового елемента, вже ніяким чином не підпадають під визначення офіцерського корпусу. Якщо раніше його консолідуючим началом виступало служиле дворянство, то в результаті масової підготовки командних кадрів в роки війни на перші ролі висунулися вихідці із селян і міщан, які вносили в офіцерське середовище соціальні протиріччя і класову ворожнечу. Різні за освітою, вихованням, світосприйняттям офіцери військового часу в цілому були ближче до солдатів ніж до кадрових офіцерів. Залишки останніх виявилися неспроможними стримати процес диференціації офіцерського корпусу. Вони буквально розчинилися у середовищі ерзац-офіцерів. Загалом достатньо високий освітній, культурний та фаховий рівень командного складу знизився, авторитет його занепа.

Після Лютневої революції офіцерство воєнного часу не змогло стати на заваді руйнівних процесів в армії. Командний склад все більше диференціювався за становими, освітніми, світоглядними та політичними ознаками. Притаманні російському офіцеру корпоративна честь, гідність, вірність обов'язку виявилися знівельованими. Це багато в чому пояснює легкість, з якою більшовики перебрали владу в жовтні 1917 р.

¹ Чернавин В.В. К вопросу об офицерском составе старой русской армии к концу ее существования // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 85.

² Таблица складена за даними: Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 1066. – Арк. 9; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 5; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 2 зв.

³ РДВІА. - Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 1066. – Арк. 9; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 6 зв.; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 73 зв.

⁴ Там само.- Оп. 51. – Спр. 109. – Арк. 10.

⁵ Таблица складена за даними: РДВІА. Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 121. – Арк. 5–6; Спр. 1066. – Арк. 7; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 11 зв., 67 зв., 69 зв.; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 14 зв., 29, 61 зв., 79 зв.

⁶ Таблица складена за даними: РДВІА. Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 121. – Арк. 5; Спр. 1066. – Арк. 7; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 41 зв., 63 зв.; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 27 зв., 53 зв.

- ⁷ Таблица складена за даними: РДВІА. Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 121. – Арк. 5–6; Спр. 1066. – Арк. 7; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 18 зв, 24 зв, 60 зв; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 13 зв, 34 зв., 58 зв.
- ⁸ Там само. – Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 25 зв.
- ⁹ Таблица складена за даними: РДВІА. Ф. 725. – Оп. 48. – Спр. 121. – Арк. 6; Спр. 1066. – Арк. 7; Оп. 49. – Спр. 106. – Арк. 13 зв., 16 зв.; Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 16–17, 65.
- ¹⁰ Див., напр.: Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. – М., 1971. – С. 28; Його ж. Моряки в борьбе за Советскую власть. – М., 1977. – С. 13–14.
- ¹¹ Російський державний архів Військово-морського флоту. Архівосховище друкованих видань. – «Всепопданейший доклад по Морскому министерству за 1914 г.». – С. 64.
- ¹² РДВІА. Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2857. – Арк. 447 зв, 448; Спр. 3067. – Арк. 115 зв., 116 зв., 118–118 зв.
- ¹³ Там само. Ф. 1753. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99, 170, 199.
- ¹⁴ Там само. Ф. 2015. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 5 зв.
- ¹⁵ Там само. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2174. – Арк. 979.
- ¹⁶ Там само. Ф. 1405. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 156 зв.
- ¹⁷ Там само. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2164. – Арк. 178.
- ¹⁸ Библиотека РДВІА. – № 18 947. – Приказы по войскам Иркутского военного округа. – 1917. – № 3.
- ¹⁹ Революционное движение в русской армии (27 февраля – 24 октября 1917 г.): Сб. док. – М., 1968. – С. 169.
- ²⁰ Див.: Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 1. – Ч. 1. – М., 1991. – С. 12; Врангель П.Н. Воспоминания. – Т. 1. – Ч. 1. М., 1992. – С. 6; Брусиллов А.А. Мои воспоминания. – М., 1963. – С. 126–127; Верховский А.И. На трудном перевале. – М., 1959. – С. 175; Мартынов Е.И. Царская армия в февральском перевороте. – Л., 1927. – С. 29.
- ²¹ РДВІА. Ф. 2031. – Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 6.
- ²² Там само. Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3805. – Арк. 91.
- ²³ Красный архив. – 1925. – Т. 9. – С. 111.
- ²⁴ Ленін В.І. Листи з далека // Повне зібр. творів. – Т. 31. – С. 15.
- ²⁵ Петров Ю.П. Военные комиссары в годы гражданской войны (1918–1920 гг.). – М., 1956. – С. 6.
- ²⁶ Протасов Л.Г. Солдаты гарнизонов Центральной России в борьбе за власть Советов. – Воронеж, 1978. – С. 28–29.
- ²⁷ Иовлев А.М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров. – М., 1976. – С. 36.
- ²⁸ Гаркавенко Д.А. Социальный состав вооруженных сил России в эпоху империализма // Революционное движение в русской армии в 1917 году. – М., 1981. – С. 33.
- ²⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. – М., 1987. – С. 368.
- ³⁰ Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – М., 1999. – С. 7.
- ³¹ Поликарпов В.Д. Военная контрреволюция в России. 1905–1917 гг. – М., 1990. – С. 349.
- ³² Цит за: там само. – С. 184.
- ³³ Див.: там само. – С. 190.
- ³⁴ Цит. за: там само. – С. 189.

³⁵ Волков С. Российское офицерство как служилое сословие // Российский военный сборник. – Вып. 17: Офицерский корпус русской армии. – М., 2000. – С. 524; Його ж. Русский офицерский корпус. – М., 1993. – С. 273.

³⁶ Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. – М., 1988. – С. 27.

³⁷ Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. – М., 2001. – С. 371.

³⁸ Буравченко А.О. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в Росії // Укр. іст. журн. – 1987. – № 2. – С. 78.

³⁹ Його ж. Демократическое офицерство в Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1988. – С. 13.

⁴⁰ Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). М., 1925. – С. 31.

⁴¹ Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903–1917. – М., 1974. – С. 163.

⁴² Голуб П.А. Большевики и армия в трех революциях. – М., 1977. – С. 16–17.

⁴³ РДВІА. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2174. – Арк. 76–77, 293–294, 567–568; Спр. 2177. – Арк. 71–71 зв.

⁴⁴ Там само. Спр. 2174. – Арк. 979.

⁴⁵ Там само. Ф. 2134. – Оп. 2. – Спр. 262. – Арк. 14.

⁴⁶ Там само. Ф. 1405. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 156 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2292. – Арк. 8.

⁴⁸ Бібліотека РДВІА. Приказання по Московському воєнному округу. – 1917. – № 404.

⁴⁹ РДВІА. Ф. 1753. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99.

⁵⁰ Там само. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2174. – Арк. 154.

⁵¹ Там само. – Арк. 452.

⁵² Чернавин В.В. Вказ. праця // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 85.

⁵³ Там само. – С. 90.

⁵⁴ РДВІА. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2164. – Арк. 100.

⁵⁵ Там само. Ф. 2139. – Оп. 1. – Спр. 1673. – Арк. 4.

⁵⁶ Там само. Ф. 1405. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 163.

⁵⁷ Там само. Ф. 2003. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 4.

⁵⁸ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис: Сб. док. – М., 1958. – С. 520.

⁵⁹ РДВІА. Ф. 2134. – Оп. 2. – Спр. 262. – Арк. 14 зв.

⁶⁰ Там само. Ф. 1405. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 163.

⁶¹ Керсновский А.А. История русской армии. – Т. 4. – М., 1994. – С. 249.

⁶² Там само.

⁶³ Шкловский В.Б. Сентиментальное путешествие. – М., 1990. – С. 81.

⁶⁴ РДВІА. Ф. 725. – Оп. 50. – Спр. 17. – Арк. 21–21 зв.

⁶⁵ Там само. Ф. 2134. – Оп. 2. – Спр. 89. – Арк. 340.

⁶⁶ Там само. Ф. 2003. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 337 зв.

⁶⁷ Там само. Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3067. – Арк. 11.

⁶⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 73.

⁶⁹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 24.

⁷⁰ РДВІА. Ф. 2003. – Оп. 2. – Спр. 411. – Арк. 234.

⁷¹ Там само. Ф. 1405. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 61.

- ⁷² Там само. Ф. 2000. – Оп. 3. – Спр. 2177. – Арк. 139.
- ⁷³ Там само. Спр. 2174. – Арк. 908.
- ⁷⁴ Вестник Временного правительства. – 1917. – 16 березня.
- ⁷⁵ РДВІА. Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 34 (ч. 1). – Арк. 239.
- ⁷⁶ Там само. Ф. 725. – Оп. 51. – Спр. 129. – Арк. 16.
- ⁷⁷ Там само. Арк. 18.
- ⁷⁸ Там само. Ф. 2100. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 41.
- ⁷⁹ Там само. Ф. 1720. – Оп. 9. – Спр. 1. – Арк. 379.
- ⁸⁰ Там само. Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4.
- ⁸¹ Новая жизнь. – 1917. – 29 апреля.
- ⁸² Врангель П.Н. Воспоминания. – Ч. 1. – С. 6.
- ⁸³ Цит. за: Родзянко М.В. Государственная Дума и февральская 1917 года революция // Архив русской революции. – Т. 12. – Берлин, 1922. – С. 43.
- ⁸⁴ РДВІА. Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2857. – Арк. 189–189 зв.
- ⁸⁵ Там само. Ф. 366. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 36 зв.
- ⁸⁶ День. – 1917. – 4 мая.
- ⁸⁷ Чернавин В.В. Вказ. праця // Военно–исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 85.
- ⁸⁸ Там само. – С. 91.
- ⁸⁹ Там само. – С. 92.
- ⁹⁰ Там само. – С. 86.
- ⁹¹ Каменский М. Революция и офицерская корпорация // Русский инвалид. – 1917. – 17 марта.
- ⁹² Див.: Чернавин В.В. Вказ. праця // Военно–исторический журнал. – 1999. – № 6. – С. 29–33.
- ⁹³ Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – С. 31–32.

Таблиця № 2¹.

Училища Роки	Іркутське				Тифліське				Чугуївське				Віленське			
	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916
Станове походження																
Діти потомствених дворян	<u>23</u> 9,16	<u>28</u> 11,43	<u>30</u> 9,65	<u>12</u> 2,65	<u>54</u> 12,41	<u>36</u> 8,37	<u>85</u> 21,80	<u>80</u> 14,21	<u>17</u> 4,22	<u>17</u> 4,15	<u>80</u> 14,29	<u>2</u> 0,22	<u>47</u> 8,94	<u>26</u> 5,32	<u>133</u> 24,58	<u>84</u> 9,35
Діти особистих дворян	<u>51</u> 20,32	<u>41</u> 16,74	<u>57</u> 18,33	<u>21</u> 4,65	<u>3</u> 0,69	—	<u>35</u> 8,97	<u>17</u> 3,02	<u>65</u> 16,13	<u>88</u> 21,46	<u>34</u> 6,07	<u>80</u> 8,71	<u>84</u> 15,97	<u>94</u> 19,22	<u>21</u> 3,88	<u>16</u> 1,78
Діти осіб духовного звання	<u>6</u> 2,39	<u>5</u> 2,04	<u>48</u> 15,43	<u>35</u> 7,74	<u>17</u> 3,90	<u>16</u> 3,72	<u>42</u> 10,77	<u>33</u> 5,86	<u>14</u> 3,47	<u>17</u> 4,15	<u>71</u> 12,68	<u>82</u> 8,92	<u>13</u> 2,47	<u>21</u> 4,29	<u>79</u> 14,60	<u>68</u> 7,57
Діти почесних громадян	<u>15</u> 5,98	<u>9</u> 3,67	<u>13</u> 4,18	<u>30</u> 6,64	<u>77</u> 17,70	<u>100</u> 23,26	<u>23</u> 5,90	<u>61</u> 10,83	<u>30</u> 7,44	<u>20</u> 4,88	<u>113</u> 20,18	<u>40</u> 4,35	<u>39</u> 7,41	<u>64</u> 13,09	<u>81</u> 14,97	<u>73</u> 8,13
Діти купців	<u>65</u> 25,89	<u>63</u> 25,71	<u>5</u> 1,61	<u>8</u> 1,77	<u>131</u> 30,12	<u>119</u> 27,67	<u>28</u> 7,18	<u>10</u> 1,78	<u>130</u> 32,26	<u>127</u> 30,97	<u>12</u> 2,14	<u>10</u> 1,09	<u>144</u> 27,38	<u>115</u> 23,52	<u>14</u> 2,59	<u>12</u> 1,34
Діти міщан			<u>75</u> 24,12	<u>120</u> 26,55			<u>87</u> 22,31	<u>134</u> 23,80			<u>113</u> 20,18	<u>227</u> 24,70			<u>101</u> 18,67	<u>201</u> 22,38
Діти селян	<u>84</u> 33,47	<u>90</u> 36,74	<u>74</u> 23,79	<u>214</u> 47,35	<u>118</u> 27,13	<u>127</u> 29,53	<u>68</u> 17,43	<u>177</u> 31,44	<u>145</u> 35,98	<u>139</u> 33,90	<u>131</u> 23,39	<u>473</u> 51,47	<u>189</u> 35,93	<u>161</u> 32,92	<u>105</u> 19,41	<u>441</u> 49,11
Діти козаків	<u>7</u> 2,79	<u>9</u> 3,67	<u>9</u> 2,89	<u>12</u> 2,65	<u>33</u> 7,59	<u>30</u> 6,98	<u>22</u> 5,64	<u>51</u> 9,06	<u>2</u> 0,50	<u>2</u> 0,49	<u>6</u> 1,07	<u>5</u> 0,54	<u>10</u> 1,90	<u>8</u> 1,64	<u>6</u> 1,11	<u>3</u> 0,34
Діти іноземних підданих	—	—	—	—	<u>2</u> 0,46	<u>2</u> 0,47	—	—	—	—	—	—	—	—	<u>1</u> 0,19	—
РАЗОМ	<u>251</u> 100	<u>245</u> 100	<u>311</u> 100	<u>452</u> 100	<u>435</u> 100	<u>430</u> 100	<u>390</u> 100	<u>563</u> 100	<u>403</u> 100	<u>410</u> 100	<u>560</u> 100	<u>919</u> 100	<u>526</u> 100	<u>489</u> 100	<u>541</u> 100	<u>898</u> 100

¹ У чисельнику дана кількість юнкерів, у знаменнику — їхня частка у %.

Таблиця 4.

Училища	Миколаївське (Петроград)				Слісаветградське				Тверське			
Роки	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916
Станове походження												
Діти потомствених дворян	<u>219</u> 84,24	<u>60</u> 21,06	<u>40</u> 10,61	<u>168</u> 35,74	<u>113</u> 45,38	<u>131</u> 46,95	<u>112</u> 31,37	<u>157</u> 47,29	<u>73</u> 52,14	<u>67</u> 45,89	<u>74</u> 44,58	<u>46</u> 31,29
Діти особистих дворян	<u>39</u> 15,00	<u>88</u> 30,88	<u>19</u> 5,04	<u>32</u> 6,81	<u>67</u> 26,91	<u>76</u> 27,24	<u>68</u> 19,05	<u>60</u> 18,07	<u>5</u> 3,57	<u>7</u> 4,80	<u>13</u> 7,83	<u>7</u> 4,76
Діти осіб духовного звання	—	—	<u>18</u> 4,77	<u>29</u> 6,17	<u>6</u> 2,41	<u>3</u> 1,08	<u>37</u> 10,36	<u>25</u> 7,53	<u>2</u> 1,43	<u>1</u> 0,69	<u>6</u> 3,61	<u>9</u> 6,12
Діти почесних громадян	<u>1</u> 0,38	<u>1</u> 0,35	<u>24</u> 6,37	<u>27</u> 5,74	<u>11</u> 4,42	<u>13</u> 4,66	<u>54</u> 15,14	<u>24</u> 7,23	<u>21</u> 15,00	<u>33</u> 22,60	<u>29</u> 17,47	<u>28</u> 19,05
Діти купців	<u>1</u> 0,38	<u>1</u> 0,35	<u>10</u> 2,65	<u>30</u> 6,38	<u>13</u>	<u>19</u> 5,04	<u>18</u> 3,31	<u>11</u>	<u>31</u>	<u>15</u> 6,63	<u>11</u> 6,12	<u>9</u> 6,12
Діти міщан	—	—	<u>98</u> 26,00	<u>22</u> 4,68	<u>5,22</u>	<u>6,81</u>	<u>31</u> 8,68	<u>23</u> 6,93	<u>22,14</u>	<u>10,27</u>	<u>13</u> 7,83	<u>29</u> 19,73
Діти селян	—	—	<u>62</u> 16,45	<u>18</u> 3,84	<u>19</u> 7,63	<u>9</u> 3,22	<u>25</u> 7,00	<u>21</u> 6,33	<u>4</u> 2,86	<u>14</u> 9,59	<u>17</u> 10,24	<u>19</u> 12,93
Діти козаків	—	<u>133</u> 46,66	<u>104</u> 27,58	<u>144</u> 30,64	<u>17</u> 6,83	<u>26</u> 9,32	<u>11</u> 3,08	<u>8</u> 2,41	<u>4</u> 2,86	<u>9</u> 6,16	<u>3</u> 1,81	—
Діти іноземних підданих	—	<u>2</u> 0,70	<u>2</u> 0,53	—	<u>3</u> 1,20	<u>2</u> 0,72	<u>1</u> 0,28	<u>3</u> 0,90	—	—	—	—
РАЗОМ	<u>260</u> 100	<u>285</u> 100	<u>377</u> 100	<u>470</u> 100	<u>249</u> 100	<u>249</u> 100	<u>357</u> 100	<u>322</u> 100	<u>140</u> 100	<u>146</u> 100	<u>166</u> 100	<u>147</u> 100